I

Тепер уже виразно було видко, що новий учитель — чоловік непевний. Тому було багато доводів.

Насамперед — учитель ні до кого ніколи не ходив (розумілося: до людей статечних) і сидів у своїй школі то з дітьми, то з якимись книжками. Що тому була правда, міг посвідчити шкільний сторож, що був за сторожа й у волості. Друге — він не мав ніякого "благородного виду" і тільки одежею відрізнявсь од мужиків, бо розмовляв "по-мужицькому". Третє — він, як випускав школярів погратись, дурів, як маленький, гуляючи з їми у м'яча, ганяючи наввипередки або ще які грання вигадуючи: таку "кумедію" щодня міг бачити і старшина, і писар, і всякий, хто бував у волості, бо школа була в одному дворі і навіть в одному будинку з волостю. Четверте — він сам собі варив їжу та ще й у гурті з тими школярами, що ночували в школі. Нарешті — він ходив по лісах та по луках, збирав якісь квітки, камінці і всяку таку дурницю, і все те обережно ховав. Про цей останній пункт старшиниха погадала навіть, чи не ворожбит він який, але ж цю думку не взяв собі до уваги освічений писар, і старшина просто сказав жінці, щоб вона не встрявала, куди їй не треба.

Але ж цього мало. Він був навіть неслухняний і неввічливий до начальства. Замість, щоб удовольнятися з двох поламаних лавок, що дала волость школі, і заліплювати побиті шибки папером, він намагався, щоб йому пороблено нові парти, засклено вікна і навіть щоб покрашено стару класову таблицю, начебто через те, що на їй уже крейда не пише. І як волость, звісно, не зважила на такі його кумедні домагання, то він насмілився написати про це до земської управи, додавши, що гроші, від громади призначені на школу, лежать по кишенях у волосних і не вживаються на що треба. Управа ж пойняла тому віри і прислала суворий наказ, щоб старшина, не гаючи часу, поладнав шкільну мебель і зробив усе, що школі треба. Хоча мебелі, звісно, не лагодили і нічого не

робили, а просто тільки написали в управу, що все зроблено, — але ж такий вчинок учителів виразно доводив, що він — чоловік баламутний.

Нарешті, волосний писар, що вже двадцять і один рік писарює, пройшов крізь сито й решето і знає добре, де чим пахне, догадавсь, що цей учитель... теє... Про це він казав навіть урядникові, що жив у другій волості, й урядник цілком з їм згодився, сказавши:

— Межи ними дуже багато мошенників... вони — сицилісти, тільки так, знаєте, видають себе за вчителів.

І обіцявся незабаром усе "розслідувати", приїхавши.

Такі були провини вчителеві і так їх виясняли увечері дня... студня 188... року волосний старшина Пастушенко, поліцейський урядник Швидков, волосний писар Льовшин, сільський староста Губань і сільський крамар, шинкар і волосний поштар Семен Олексійович Цупченко, що до його старшина, урядник, писар і староста зібралися на чарочку.

Розмова почалася після восьмої, здається, чарки з того, що Цупченко розповідав своїм гостям, як він "для штуки" посилав прохати вчителя до себе в гостину і як той одмовив, що йому ніколи.

— А хлопець мій, що в школу ходить, каже мені, — оповідав Семен Олексійович далі, — що він таки швендяє часом у гості... — Тільки ж — як би ви думали, до кого?.. — До Семена Попенка!

— До Семена Попенка? — здивувалися гості. — Та в Семена ж і в самого ані їсти, ані пити, ані в чому походити... чим же він буде гостей гостити?

— А от же бачите, ходить до його! І хлопця Семенового так, кажуть, улюбив, так улюбив!..

Далі потроху почали виясняти вище писані провини, і всіх, хто там був, оповив правдивий гнів на такі несвітські вчинки нового вчителя. Але ж справжнє обурення повстало тоді, як волосний писар Льовшин озвався з своєю славетною промовою. Він сказав:

— Усе, що оце почув я тепер, не здається мені дуже вдивительним. Усякому звісно, що оці молоді паничики, которих земська управа нам понасилала, нічого не знають, для того тільки і вміють ганяти з мальчиками у м'яча...

— Еге, що правда, то правда, — перехопив старшина. — Що тепер за наука? То як старий дяк Панасович був, дак ідеш повз школу — аж гуде, яж рече, — так усі тії склади складають. А тепер що? І мій хлопець у школу ходив, — та потім я його взяв... Бо приходить додому, питаюся: "Ну, що ж ти у школі вивчив?" — Нічого, каже, не вивчив. — "А що ж ви робили?" — Та, каже, вчитель став проти нас та й велить: тягніть, каже, за мною: о-о-о! А ми й собі загудемо: о-о-о! А він знову: — кажіть: гирр! Ми й собі як загарчимо: гирр! гирр! гирр! Он яка історія: гарчати тепер учать! — додав старшина.

Усі зареготалися, почувши про таку сміховину. Писар же, перечасувавши, поки регіт ущухнув, почав знову:

— Так ось, кажу, все це не дуже мені вдивительно. І те не вдивительно, що він у клявзи пустився: нада ж, єжели нічого мальчики не знають, хоч тим себе вигородити, що лавок нєту. Мені вдивительно і страшно друге.

Тут писар зупинився на хвилину, немовби щоб дати змогу всім слухачам приготуватися до цього другого "страшного". І справді, ті нашорошили вуха, а врядник додав нащось:

— Діствительно!

Бачачи те, писар почав ізнову:

— От Семен Олексійович кажуть: до них не схотів піти, а до голодранця Семена ходить і хлопця-мальчика його полюбив. Видите: до статечного чоловіка не пішов, а пішов до голодранця і голодранцевого хлопця полюбив. Що з цього виходить — слєдствує? Слєдствує, що він прихиляється до голоти всякої і кунпанію з нею імєєть, а з голотою — звісно, які розговори: про багатих та про начальство! Чуєте, які розговори?

Писар знову зупинивсь і глянув навкруги. На всіх обличчях ще більша запанувала увага. Урядник же насупився ще дужче й силкувався дивитися так, як дивиться сам справник. Він хотів би всім довести, що в такому ділі тільки він, урядник, держить в руках усі перуни, але, на превеликий жаль, нагай, яким він частенько списував селянам спини, слухався його краще, ніж язик, і він тільки набрав справницького вигляду і промовив знову:

— Дієствительно! — а опісля додав: — Возмутитель! Прокламацію пущаєть...

Писар почав далі:

— Тепер другоє: отчого він, як старшина або господин урядник, або я, або ще хто з начальства — от хоч би поштосодержатель Семен Олексійович — іде, нікогда первий шапки не зніметь? Отчого, кажу, і што з цього виходить — слєдствує?

— Еге, що правда, то правда, — озвалися старшина й хазяїн, — це ми вже добре помітили. Ніколи сам не поздоровкається, мабуть, жде, щоб йому вперед шапку зняли...

— Потом он што, — казав далі писар: — приходжу я раз до його — думаю так: зайти одвідать чоловіка, поговорити, як з образованим.

Заходжу, а він книжку читаєть. "Здрастуйте, — говорю, — Василій Дмитрієвич!" — "Здраствуйте", — каже, а сам устав, книжку згорнув, сховав у свою шаховку й на ключ замкнув. Спрашую я вас: на што йому ту книжку прятать, єжели вона такая, как нада, книжка? А єжели прячеть і по ночах книжки читаєть, то що тут виходить? Виходить і слєдствує, що то такії книжки, которії только без людей читать можна.

— Діствительно! — скрикнув урядник. — А я ще осінню получив бумагу сикретную од господина станового пристава: хто учитель? званіє? І потом: способен ли к отправлению своїх об'язаностей? Конешно, я отвєчав: неспособен, потому — возмутитель! І книжка запрещонна — всьо одно що прокламація!

— Еге! Так он воно який птах! — скрикнув Цупченко.

— Іменно! — доводив свого писар. — Виділи, яке в його волосся довге?

— А хіба то що, як довге волосся? — запитався старшина.

— Як що? А то ж у них, сицилістів, прикмета така, знак, значить, штоб свій свого узнавав.

— Діствительно!

Після цієї писаревої промови зчинилося, як я вже казав, велике обурення. Чарка не переставала гуляти з рук до рук і пособляла тому, щоб правдивий гнів проти вчителя виявивсь у виразніших формах. Балакано довго й багато і, нарешті, враджено й постановлено зробити так:

а) щоб скарати вчителя за його зневажливість і непошану до свого начальства, то не давати йому більше дров;

б) щоб не псував він дітей, настренчувати батьків забирати їх зі школи;

в) розпитатися по селу, про що розмовляє вчитель з людьми, а найбільше з Семеном Попенком, а також, якщо буде змога, зазирнути потихеньку і в його шаховку з книжками (розпитуватися мав урядник, приручав це й писареві, а до вислідів у шаховці сподівались помочі від сторожа).

— А там, когда дознаємось, тогда можна буде йому підпустити! Уже я знаю еті дєла! — казав писар.

— Окончательно! — додав урядник. — Тогда ми доношеніє сикретноє і його голубчика тогда — фіть!.. А ви, Хомо Григоровичу, — вдався він до писаря, — неукоснительно сообщіть мнє, бо знаєте — я тут не живу і мнє за всім не вспіть, потому — сикретних дєл множество.

Урадивши так, випили ще по одній перед дорогою, по другій на дорогу й по третій на добре прощання і, хитаючись та коливаючись, гості розійшлися по своїх хатах, хоча треба додати, що старшина до своєї не дійшов, а заночував у писаря.

II

Як урадили, так і вчинили. Другого ж таки дня вчителеві не дали дров і сторожем переказали:

— Оце щоб шанувався!

Опріче цього сторожеві звелено було не слухати, якщо вчитель казатиме робити.

Діти мерзли, вчитель приходив у волость, гризся, але ж похитнути незламність духу сільських орударів не міг. Тоді він здумав був знов

написати про це до земства, та волосний писар, догадавшися, що містить у собі присланий од учителя на пересилку пакет, вернув його назад, додавши, що по закону волость повинна відсилати тільки такі пакети, які запечатано скарбовою печаттю.

Так минув тиждень.

Одначе, хоч і мерз учитель добре, та його непокірливість не поменшала, а досягла навіть до того, що він сам хотів був їхати в повітове місто в земську управу, але ж Цупченко, звісно, не дав йому коней.

— Ну, а найняти йому, два рублі дати — ні з чого, — казав старшині писар, — він уже третій місяць не получає жалування, а тепер у його в кармані вітри гудуть!

— Хіба зборщик не брав у його довіреності на жалування, щоб з управи получити, як їздив у город? — спитався старшина.

— Авжеж, я звелів, щоб не брав. Побачимо тепер, як він свої гроші получить! — одмовив писар.

Це була правда, і вчитель ніяк не міг рушити з села. А надто, що після одлиги вдарив мороз і зробилось таке, що їхати зовсім було не можна навіть підкованими кіньми. Таким побитом правдива кара сільського начальства досягла своєї мети. Коли додати сюди, що сторож, слухаючися наказу, не носив у школу води й не робив там нічого, то запевне можна сказати, що й учитель зрозумів, як начальство сердиться.

Не так легко було виконати другий пункт присуду. Хоч староста з старшиною навіть у волость кликали деяких батьків і намовляли їх забрати своїх дітей зі школи (додаючи до того, що за таким чи іншим дядьком було стільки чи стільки недоплатку, себто до "холодної"

недалеко), хоч у школі було холодно, діти все ж ходили вчитися, і деякі батьки на пересторoги та накази від свого начальства казали:

— А що я йому зроблю? Я йому кажу: покинь у школу ходити, старшина свариться! А він каже: мені треба вчителя слухати, а не старшини.

— Замічаєте, замічаєте, Михайле Степановичу? — питався писар у старшини, — замічаєте? Проти начальства возстановляє!

— Та як же вони там учаться в нетопленій хаті? Там же так холодно, що хоч вовків ганяй! — питався старшина у сторожа.

— А так: їх там багато збереться школярів, а хата маленька, то поки в школі сидять, то воно і нічого, — від духу нагрівається, та ще й усі в кожухах та в свитках.

— А сам мерзне?

— Коли мерзне, а коли хлопці йому носять з дому дрова, так топлять у себе.

— Що ж це? Звелів він їм, чи що, дрова носити?

— Де вам! Прокляті хлопці так улюбили його! І воду вони носять.

— А ти їм відер не давай! — звелів писар.

— Та я й не даю. З дому хтось приніс, тими й носять.

— А ти пильнуй: тільки котрий воду чи дрова принесе — по потилиці жени.

Нарешті зостався ще третій пункт присуду. Але ж тут ні старшина, ні хитромовний писар нічого не могли зробити. Поміг їм урядник, забігши на той час у волость.

— Што ж, как слєдство? — спитав він.

Ті розказали, що було.

— Нехорошо! — покрутив головою врядник. — Довжно вам приймать мери. Од вищой власті приказ — припаганду ловить і всячески преслєдовать. Неукоснительно старайтесь! А то будете винуваті.

І він дав їм інструкції.

Старшина з писарем трошки злякались і заходились щиріше "ловить припаганду".

Але ж скільки не допитувались, які розмови бувають у вчителя з селянами, ніхто нічого не сказав: чи то не хотіли, чи то справді нічого було казати. Один тільки рудий Гарасим помінився1 дещо розказати, якщо йому дадуть на чвертку, і справді з'ясував, що вчитель начебто казав йому, що непогано б старшину скинути геть.

— А про багатих нічого не казав? — спитався писар.

— Про багатих? — не розумів Гарасим. — Ні, про багатих казав... казав, що добре, якби всі були багаті...

— А книжок ніяких не давав?

— Книжок? Ні, давав і книжки всякі...

— Кому ж він давав? Які ж він книжки давав?

— Кому давав? Давав... Я вже того не знаю, кому саме він давав, тільки давав усякі...

— Ну, а ту... як її?.. пре... пра... та як бо, Хомо Григоровичу? — спитався старшина в писаря.

— Прикломація! — одмовив той.

— Еге, приломація! Так приломації тієї не говорив, не дєлав?

— Як? — спитався Гарасим. — Що воно таке?

Але того не знав і сам старшина з писарем. Тим вони кинули далі питатися, зрозумівши, що від Герасима великого не довідаєшся. Та й усякому було відомо, що Гарасим за чвертку й рідного батька продав би і що його ловлено в брехні на волосному суді, де він часто ставав за свідка, а одного разу навіть і бито за ці брехні. Але ж, не маючи кращого, можна було, якщо треба, і з Гарасима скористуватися, щоб скарати винного. І писар звелів Гарасимові:

— Гляди ж, не забувай того, що сказав!

— І, боже мій! З чого б я забув? Ні, зроду-звіку не забуду, тільки на чвертку дайте!

Взявши на увагу, що Гарасим може ще здатися, старшина дав йому з громадських грошей на чвертку.

Зоставалося ще одно: довідатися, які книжки вчитель читає. Але це була зовсім неможлива річ, бо, виходячи з школи, учитель щоразу замикав її. Писар уже й так і сяк заходжувавсь, але нічого не міг удіяти.

— А може б, так: при йому трус ізробити? — казав нетерплячий старшина. — Так просто: а давай, такий-сякий, які в тебе проти начальства книжки єсть!..

— Ні, Михайле Степановичу, так не можна. Треба це діло потихеньку вести, — відмовляв політичний писар.

Але ж, щоб учитель не забув, що начальство всякими способами може скарати непокірного, писар дещо-таки вимудрував.

Так звана "холодна" відгороджувалася від школи тільки тонкою стіною (школа, як уже сказано, була в одному будинку з волостю). З цього й скористувався писар, хоча сам він нічого не робив, а все діло звернув на старшину. А старшина того ж таки дня покликав рудого Гарасима, знов вийняв йому з громадської скриньки на чвертку, дав належні інструкції та й посадив його в "холодну" саме тоді, як у школі було вчиття.

Гарасим не хотів дурно брати гроші й зараз же почав галасувати, а потім і бити кулаками в ту стіну, де була школа. Стіна була стара, складена з поганенького кривого дерева, і Гарасим скоро продовбав у їй дірку і, вистромивши в школу голову і вдаючи з себе п'яного, почав на всі боки лаяти вчителя і школярів і налякав дітей так, що деякі трохи не повтікали.

Другого дня, писар, лукаво поглядаючи на старшину, сказав:

— А знаєте, Михайле Степановичу, громада лає нас за вчителя.

— Як?

— Та так! Каже: дітей зморозили і все...

— Громада? — скрикнув старшина. — Начхать мені на громаду! Я начальник! Хіба громада начальник? Я! Усе я можу! А що громада старшину вибирала, так я на те начхав! То колись, може, було так, а тепер хіба громада настановляла й настановлятиме мене? Кого справник звелів, того й настановили. Я єсть старшина, а старшина — начальник від справника, а не від громади. Бо не громада мені зуби поб'є за несправність, а він...

1 Помінитися — пообіцяти.

— А, отже, громада каже, що буде жаліться, — ще лукавіше додав писар.

— Нехай! Мені те й не свербить. А ось я їм покажу! Я їм школу розвалю і вчителя викину геть к чортам! — кричав уже, зовсім розсердившись, громадський репрезентант1, начальник од справника, пан старшина.

І цього ж таки вечора, випивши добре в свого кума, він зайшов по дорозі до волості і почув, що в школі хтось гомонить, навіть співає. Розлютований за такі "непорядки", кинувсь у школу. Там був учитель і троє хлопців-ночувальників, — вони й співали.

— Смирно! — гримнув старшина, відчиняючи двері і вступаючи в хату. — Смирно, я вам кажу, мат-тері вашій!.. Що ви мені тут кричите, діло робити в волості не даєте!

Але ж учитель і тут не змовчав перед начальством і насмілився сказати йому, старшині:

— Вийдіть зараз геть!

— А, так ти, такий-сякий, начальство вигониш! Цить! Р-роздеру!

Здається, після такого категоричного начальникового слова кожен мусив би скоритися. Тільки ж ледачого нічим не дошкулиш. І хоч і дуже дивно буде це всім, а мушу сказати, що вчитель вигнав старшину, — так-таки простісінько, взяв та й вигнав, бо був собі чоловік при здоров'ї та й палиця якась у руках у його була, — не диво ж, що старшина, хоч і дуже п'яний був, але ж не хотів змагатися з таким бунтівником і, вилаявшися ще раз чи двічі, вийшов геть.

Другого ж дня після цього в волості довідались, що вчення в школі нема, а вчитель поїхав у повітове місто.

— Хто ж його повіз? — допитувавсь у сторожа старшина, сердитий вельми, бо йому після вчорашнього вечора своя голова здавалася завбільшки з винницький казан.

— Та Грицько Дараган. Та ще й набор: сказав — потім оддасте, як свої відберете.

— Хм... Ну, Грицька треба буде провчити...

— А що, — питався старшина на самоті в писаря, — чи не скоїться чого з того, що він поїхав?

— Дурниця! Нічогісінько не буде! Сами побачите, — Заспокоював писар.

Учитель повернувся, а за їм наспів і наказ од земської управи. Управа, перелічивши всі вчинки волосного старшини, прикро наказувала, щоб надалі цього не було, щоб волость уволяла справедливу волю вчителеву, а також щоб "донесла", на підставі якого права старшина робив усе "вище писане".

Писар тільки всміхнувся, прочитавши те, і сказав:

— Ну, ми напишемо такий одвіт, що довго він нас пам'ятатиме!..

"Він" — цебто вчитель.

III

Тут начальству пощастило. Проходячи одного разу двором, старшина побачив школяра, що ніс до школи якусь книжку.

— А ну лиш, що воно таке? — подумав старшина й зупинив хлопця.

— А хто тобі цю книжку дав, хлопче?

Хлопець з острахом одмовив:

— Учитель.

— А дай її сюди!

Хлопець тремтячими руками віддав книжку.

— Ну, йди додому, — звелів йому старшина, а сам зараз же пішов у волость до писаря.

— А гляньте, Хомо Григоровичу, що це за книжка?

Писар розгорнув книжку.

— Хм... що воно таке? А де ви її взяли, Михайле Степановичу?

— А в школяра! Вчитель йому дав.

— Вчитель? Ану, подивимось!

І писар почав пильно з усіх боків розглядати книжку.

"Географія", — читав він заголовок. — Хм... хто його зна, що воно таке...

Потім він розгорнув посередині й почав читати:

— "Дождь происходит от паров, которые поднимаются от водяных вместилищ вверх и собираются там в виде облаков"... А, ось де воно! Ось! Чуєте, Михайле Степановичу, в цій книжці що? Не од бога дощ, а од "паров". Он що!

— То це, значить, книжка така... проти бога?

— Конешно!

— Так її й теє... і представити до начальства можна?

— А всенепременно!.. Ну, тепер, голубчику, побачимо! Тепер я вшкварю! — гукнув писар.

Але він поїхав ще порадитися до врядника. І вони вшкварили! Писар списав цілого аркуша паперу, та як списав! Я можу переказати його чудове писання тієї мовою, якою він сам його написав.

"В Н-СКУЮ ЗЕМСКУЮ УПРАВУ Н-СКОГО ВОЛОСТНОГО ПРАВЛЕНИЯ

ДОНОШЕНИЕ

Оное Волостное Правление имеет честь донести, что топливо для школы г-ну учителю всегда давалось в достаточности и ежели на каких два дня случилась приостановка, то единственно от недостачи общественных сум, которых недоставало. И на щот оскорблений, то

никаких таковых оскорблений волостной старшина учителю не чинил, а наоборот всегда споспешествовал просвещения юношества и зайдя в школу как начальник отечески пекущийся о благосостоянии, чтоб узнать необходимое для школы, но г-н учитель без всякого на то внимания, поносными и дерзкими словами старшину изругал и выгнал прочь с устрашением палкою, каковую для совершенно неизвестных, но весьма вредоносных намерений, постоянно при себе имея, как бы угрожая спокойствию.

И всякия другия г-на учителя жалобы единственно от того, что он на волостного старшину и писаря злобу имеет и постоянно имеет между волостью истязание в разсуждение разных будто бы чинимых ему причепок, каковых причепок он есть причиною, а онных не существует. Сам же г-н учитель нимало в школе не учит, а лишь занимается припагандою и книжки мыслей безбожных разширяет и разныя речи относительно против властей, чему примером крестьянин Герасим Рудый и свидетелем"... і таке інше.

До цього додав ще й книжку, що старшина відняв: нехай начальство бачить.

Урядник же написав своєму начальству ще краще. Він просто казав, що вчитель хотів зчинити на селі бунт розмовами та книжками, а доводом виставляв те, що мужики почали виявляти ще більшу непокірливість, бо зовсім нехотя знімають перед урядником шапки.

Це все полинуло, куди треба...

Трохи згодом начальство шкільне завітало в школу. Воно сказало вчителеві:

— Що ви тут так погано поводитесь? Книжки якісь там, розмови...

Бідолашний учитель хотів був виправлятися й доводив, що книжку ту, яку старшина відняв, дозволила не то цензура, а й "ученый комитет" у школі, але начальство не дало йому й договорити:

— Це все добре, але ви чоловік невпокійний... Шукайте собі місця де-інде, — нам вас не треба.

Учитель мусив шукати.

Волосний старшина Пастушенко, поліцейський урядник Швидков, волосний писар Льовшин, сільський староста Губань і поштар Цупченко могли тепер пересвідчитися, шо ще існують способи скарати винного...

1 Репрезентант — представник.